

De priesterkeizer uit Emesa: Het religieuze beleid van Elagabalus

Eden Dijkstra

Bachelor Geschiedenis

Abstract: Roman emperor Elagabalus (r. 218–222) is considered to be one of the most controversial rulers the Roman Empire ever had. Elagabalus is known from the ancient sources for their extreme sadism, sexual perversions, and the possibility that they may have been one of the first attested transgenders in history (hence the use of they/them). In this paper however, I will focus on another scandalous part of Elagabalus' short-lived reign: the implementation of the cult of Elagabal, an indigenous Syrian god, and the subjection of the traditional Roman pantheon to this god. This essay examines whether the fact that Elagabalus adhered to a marginalized religion contributed to their bad image and later *damnatio memoriae*.

Keywords: Ancient History, Elagabalus, Elagabal, Sol Invictus, Roman History, Roman Religion, Roman Imperial History, Queer History, Ancient Authors

Copyright: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License. This allows for unrestricted use, as long as the author(s) and source are credited.

Introductie

Zijn eerzucht droomde het hoogste, maar droomde het alleen om de seksueel-mystieke bezwijmeling van dat hoogste, dat hij zich voorstelde als eene vergoddelijking op de aarde van zijn Hoogepriesterschap: een dichter naderen tot den god Helegabalus.... Die eerzucht was gevoed door de grootmoeder, die in Bassianus al hare hoop stelde om terug in Rome te komen, terug op het Palatium en terug tot de hoogste trede der oppermacht, maar de knaap zelve zag die oppermacht vooral als zijn Zonnehoogepriesterschap over geheel de wereld....¹

Dit is een citaat uit het boek *Berg van licht* van Louis Couperus, dat in 1906 uitgegeven werd. In het boek kwamen de excessen van keizer Elagabalus (hier aangeduid met 'Bassianus') uitgebreid naar voren, tot grote schok van het destijdse publiek.² Dat dit werk het publiek schokte was niet vreemd: ieder boek dat zich ook maar enigszins op de antieke bronnen zou baseren, zou Elagabalus als totaal ongeschikt voor de begin 20ste-eeuwse mores afbeelden. Een korte zoekopdracht op internet volstaat om te leren dat deze keizer binnen de populaire geschiedenis stevast in het rijtje van 'meest gestoorde Romeinse keizers' te vinden is, en zo niet, dan wel in een artikel over transgenders of LGBT+'ers in de geschiedenis.³ Ook in de oudheid werd Elagabalus als problematisch gezien: de keizer was pas veertien toen deze aan de

¹ Couperus, *Berg van licht*, 32.

² "De Berg van licht van Louis Couperus."

³ E.g. Meddings, "Elagabalus," and Mijatovic, "Biography of Elagabalus."

macht kwam en werd op achttienjarige leeftijd reeds van de troon gestoten en gruwelijk vermoord.

Verschillende kaders waarbinnen we keizer Elagabalus kunnen zien, komen in het citaat van Couperus aan bod. Zo wordt gerefereerd aan de seksuele uitpattingen van de keizer, die nog eeuwenlang tot de verbeelding zouden spreken (dit werk van Couperus is daar zelf een mooi voorbeeld van). Daarnaast wordt verwezen naar de ambities van Elagabalus' grootmoeder, waarmee de rol van de politieke omstandigheden benadrukt wordt. Het derde kader, wat in dit citaat het meest expliciet benoemd wordt, is het religieuze kader. In dit essay zal vanuit het derde kader naar de korte regeerperiode van keizer Elagabalus gekeken worden. De vraag die centraal staat is: hoe droeg het feit dat keizer Elagabalus (r. 218–222) deel uitmaakte van een gemarginaliseerde religie en diens daarop geijkte religieuze beleid bij aan diens slechte imago en latere *damnatio memoriae*?

In de rest van deel 1 van dit artikel bespreek ik de geschiedschrijving van Elagabalus. In deel 2 zal ik een beknopt overzicht geven van de cultus rondom de godheid 'Elagabal' en beschrijven hoe keizer Elagabalus deze cultus in het Romeinse Rijk implementeerde. Vervolgens onderzoeken we in deel 3 hoe de religieuze hervormingen van Elagabalus ontvangen werden in het Romeinse Rijk. Er wordt nagegaan in hoeverre het religieuze beleid van de keizer bijdroeg aan diens slechte imago, of dat het vooral andere aspecten waren die de val van Elagabalus teweegbrachten. Qua tijdsperiode houden we ons bezig met de regeerperiode van Elagabalus, de jaren 218 tot en met 222. Deel 4 beschrijft de impact en nalatenschap van het religieuze beleid van de periode na de dood van de keizer tot het einde van de 3^e eeuw. Tot slot zal ik in de conclusie de belangrijkste bevindingen omtrent de cultus van Elagabal en het religieuze beleid van keizer Elagabalus samenbrengen, evenals de ontvangst ervan in het Romeinse Rijk.

1.2. Bronproblematiek

De antieke bronnen, die frequent gebruikt zullen worden, zijn op zijn zachtst gezegd problematisch te noemen. Elagabalus wordt over het algemeen extreem negatief afgeschilderd en zelfs onmenselijk. Ook op andere vlakken zijn de bronnen onbetrouwbaar: zowel Cassius Dio als Herodianus waren weliswaar tijdgenoten van Elagabalus, maar bevonden zich niet in Rome tijdens diens regeerperiode.⁴ Ook maakt Herodianus in zijn werk meer gebruik van geruchten dan van betrouwbare getuigenissen. Bovendien behoorde hij niet tot het centrum van de macht.⁵ Cassius Dio bevond zich juist wel in het centrum van de macht. Dit maakt zijn werk echter niet minder problematisch. Zo lijkt hij op goede voet te hebben gestaan met keizer Alexander Severus, de directe opvolger van Elagabalus. Cassius Dio werd onder Alexander Severus zelfs medeconsul gemaakt.⁶ Wellicht was het voor Cassius Dio interessant om de vorige keizer, Elagabalus dus, slechter af te schilderen zodat diens opvolger beter uit de verf zou komen. Ook is zijn werk zeer fragmentarisch en gefocust op anekdotes.⁷

Misschien wel de meest controversiële bron over Elagabalus is de 4e-eeuwse *Vita Elagabali* in de *Historia Augusta*. Dit overzichtswerk zou geschreven zijn door zes verschillende personen, óf door één auteur die met behulp van stijlverschillen doet alsof zijn werk door verschillende auteurs geschreven is.⁸ Daarnaast was de schrijver van de *Historia Augusta* waarschijnlijk een aanhanger van de traditionele Romeinse religie in de periode dat de Christenen andersgelovigen steeds meer begonnen te onderdrukken. In de *Historia Augusta*

⁴ Icks, "Heliogabalus," 479 – 480.

⁵ Icks, "Heliogabalus," 364.

⁶ Cassius Dio, *Roman History*, ep.80.5.1.

⁷ Kemezis, "The Fall of Elagabalus," 354.

⁸ Magie, "Introduction," vii.

zouden bewust parallellen getrokken zijn tussen de destijds intolerante religie van Elagabalus en die van de eigentijdse keizer Constantijn.⁹

De auteur van *Liber de Caesaribus*, Aurelius Victor, maakte in zijn werk vooral gebruik van Cassius Dio, het verloren gegane werk van Marius Maximus en mogelijk ook van Herodianus.¹⁰ Aangezien Aurelius Victor lang na Elagabalus' regeerperiode schreef (eveneens in de 4^e eeuw) en hij vooral terugviel op aan ons bekende bronnen, kunnen we afvragen hoeveel zijn werk toevoegt aan het verhaal van Elagabalus. Zijn passage over Elagabalus is daarnaast ook redelijk kort.

Daarmee zijn de antieke bronnen over Elagabalus verre van ideaal. Het is dus noodzakelijk te allen tijde een kritische blik te behouden. Zo is er weldegelijk nuttige informatie uit de bronnen te halen. Zij geven weliswaar geen realistisch beeld van de keizer, maar tonen ons wel wat de antieke schrijvers destijds het meest bezwaarlijk aan Elagabalus vonden. Of, zoals Klaus Altmayer het formuleert: “Man könnte sogar sagen, die antike Geschichtsschreibung gibt Auskunft darüber, wie erfolgreich ein Herrscher war.”¹¹ Het feit dat Cassius Dio en Herodianus tijdgenoten van Elagabalus waren, vergroot de waarde van hun werken weer. Zo kunnen we uit de antieke bronnen de rol die religie speelde bij de negatieve beeldvorming rondom de keizer destilleren.

1.3. Historiografie

Met de opkomst van de moderne geschiedschrijving bleef het beeld van Elagabalus dat in de antieke bronnen wordt geschetst grotendeels intact. De bekende historicus Edward Gibbon beschreef Elagabalus in zijn beroemde werk *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* uit 1776 als een extravagante en decadente perverseling zonder enig verstand van politiek, die het belastinggeld over de balk smeedt.¹² Hoewel Gibbon toegeeft dat bepaalde verhalen wellicht overdreven zijn, ziet hij geen reden om te twijfelen aan de “grave and contemporary historians” die in de oudheid over Elagabalus schreven.¹³ “Rome was at length humbled beneath the effeminate luxury of Oriental despotism,” aldus Gibbon.¹⁴

In 1848, 72 jaar later, lijkt het beeld van Elagabalus niet bepaald genuanceerder te zijn geworden. Barthold G. Niebuhr beschrijft Elagabalus als de meest incompetentste keizer die Rome ooit gehad had. Het enige, aldus Niebuhr, waar Elagabalus plezier in vond, was het vereren van zijn idool: de god Elagabalus.¹⁵ In *The Religion of Rome During the Third Century*, een artikel uit 1889, wordt beweerd dat Elagabalus enkel aan de macht kon komen omdat het leger in die tijd voornamelijk uit niet-Romeinen bestond.¹⁶ Daarnaast was Elagabalus ook nog een priester van een “licentious religion.”¹⁷ Eind 19^e eeuw noemt Johann J. Bernoulli de regeerperiode van Elagabalus “die unwürdigste und schmachvollste, die Rom jemals gesehen [hat].”¹⁸

Het religieuze beleid van Elagabalus (en Elagabalus in het algemeen) wordt binnen de vroegmoderne geschiedschrijving bekeken met een sterk oriëntalistische blik. Het religieuze beleid wordt hierbij gezien als een vreemd uitloeijsel van de oosterse wortels van de keizer: een oriëntaalse curiositeit die verder geen duiding behoeft.

⁹ Icks, “Heliogabalus,” 483.

¹⁰ Groß-Albenhausen, “Einführung,” 158.

¹¹ Altmayer, *Elagabal*, 187–188.

¹² Gibbon, *History of the Decline and Fall*, 146.

¹³ Gibbon, *History of the Decline and Fall*, 147.

¹⁴ Gibbon, *History of the Decline and Fall*, 144.

¹⁵ Niebuhr, *Vorträge an der Universität*, 259.

¹⁶ Chapman, “The Religion of Rome,” 250.

¹⁷ Chapman, “The Religion of Rome,” 267.

¹⁸ Bernoulli, *Römische Ikonographie*, 83.

In recentere historische werken is er sprake van meer uiteenlopende en veelal genuanceerdere ideeën over de rol van religie als oorzaak van de impopulariteit van Elagabalus. Gaston Halsberghe stelt in 1972 nog dat Elagabalus een religieuze fanaticus was, die enkel interesse had in Elagabal. De plotselinge en ondiplomatieke manier waarop de cultus van Elagabal tot hoofdgodsdiensdienst gemaakt werd, was volgens Halsberghe de belangrijkste reden dat Elagabalus in de bronnen als slechte keizer is weggezet.¹⁹ Martijn Icks beweert eveneens dat het religieuze beleid van Elagabalus de hoofdreden was voor diens impopulariteit en uiteindelijke gewelddadige dood.²⁰

Altmayer komt met de interessante theorie dat Elagabalus inderdaad, zoals de consensus stelt, een zeer slechte keizer was, maar dat hierbij opzet in het spel was. Hij karakteriseert Elagabalus als een rebelse tiener die expres in verzet kwam tegen de gevestigde orde. De religieuze maatregelen van de keizer horen volgens Altmayer eveneens bij deze drang om herrie te schoppen.²¹

Adam Kemezis beweert echter dat de impopulariteit van Elagabalus niet zozeer te maken had met het religieuze beleid. Hij beschouwt Elagabalus als een kind dat slachtoffer werd van de destijdsse politieke intriges en onrust.²² De ‘vreemde’ religie van Elagabal zou uiterst geschikt zijn geweest als argument om tegen de keizer te gebruiken. Dit zoeken naar argumenten tegen de keizer als individu zou goed gepast hebben in de destijdsse politieke Romeinse traditie, waarbij de nadruk lag op de verantwoordelijkheid van één persoon en niet van een groep of instantie.²³ Kortom: de keizer werd als hoofdverantwoordelijke voor de staat van het Romeinse Rijk neergezet. Elagabalus’ afwijkende religie was slechts één manier om de keizer zwart te maken.

Tot slot beweert Chrysanthos Chrysanthou dat de drie kaders van seksualiteit, religie en politiek waarbinnen Elagabalus meestal wordt geduid, eigenlijk niet apart van elkaar gezien kunnen worden, omdat er juist sprake was van overlapping of wisselwerking.²⁴

1.4. Gender en naam

Verder is het belangrijk om nog enkele praktische details te vermelden. In dit essay is ervoor gekozen om niet met de voornaamwoorden hij/hem naar Elagabalus te verwijzen, maar voornaamwoorden zo veel mogelijk weg te laten of gebruik te maken van die/diens als genderneutrale vorm. Hiervoor is gekozen met het oog op de mogelijke transseksualiteit van de keizer.²⁵ Aangezien hierover echter geen zekerheid verkregen kan worden, is het mijns inziens het beste om genderaanduidingen volledig te vermijden.²⁶

¹⁹ Halsberghe, *Cult of Sol Invictus*, 43.

²⁰ Icks, “Priesthood and Imperial Power,” 176–177; Icks, *The Crimes of Elagabalus*, 25.

²¹ Altmayer, *Elagabal*, 192.

²² Kemezis, “The Fall of Elagabalus,” 353; Kemezis, *Greek Narratives*, 84.

²³ Kemezis, “The Fall of Elagabalus,” 382.

²⁴ Chrysanthou, “Sex and Power,” 603.

²⁵ C.f. ‘μή με λέγε κύριον· ἐγὼ γὰρ κυρία εἰμί.’ (“Call me not Lord, for I am a Lady.”) Cassius Dio, *Roman History*, ep.80.16.5.

²⁶ Een voetnoot met uitgebreidere motivatie voor deze keuze lijkt mij hier op zijn plaats, aangezien in alle literatuur die geraadpleegd is, naar Elagabalus wordt verwezen met de voornaamwoorden hij/hem. In dit essay is er bewust voor gekozen om niet mee te gaan in deze traditie, maar een andere weg in te slaan. Het zou mijns inziens te radicaal zijn om Elagabalus met vrouwelijke voornaamwoorden aan te duiden. Ten eerste hebben we geen zekerheid over het waarheidsgehalte van de antieke bronnen waarin de transseksualiteit van de keizer besproken wordt. Ten tweede hebben zich ook situaties voorgedaan waarin de keizer weldegelijk op een meer mannelijke manier werd weggezet (zo werd Elagabalus op munten in de latere jaren van diens regering met een baard afgebeeld). Aangezien de gendervoorkeur van de keizer ambigu blijft, is ervoor gekozen om deze eveneens ambigu te laten in de keuze van voornaamwoorden.

Daarnaast is het belangrijk om te noemen dat Elagabalus onder veel verschillende namen bekend stond. Ten eerste de naam ‘Elagabalus’, genoemd naar de zonnegod wiens priester de keizer was. Ten tweede ‘Heliogabalus,’ een geromaniseerde versie van Elagabalus gebaseerd op de Romeinse zonnegod Helios. Als derde de officiële keizernaam ‘Marcus Aurelius Antoninus’ en de geboortenaam ‘Varius Avitus Bassianus.’ In dit stuk zal consequent de naam ‘Elagabalus’ gebruikt worden, omdat deze naam samen met de naam ‘Heliogabalus’ de meeste bekendheid verworven heeft.²⁷ Daarnaast ligt Elagabalus qua etymologie dichterbij de naam van de Syrische godheid en met de keuze van deze naam wordt de nadruk dus meer gelegd op de godsdienstige en etnische wortels van de keizer.

2. Een Syrische god in Rome

*The young emperor, who lived only for his god, Sol Invictus Elagabal, wanted to oust Jupiter Optimus Maximus from first place in the religious tradition and put his sun god in that place. The Senate of Rome was forced to bow before this sun god and his high priest, both of whom were equally strange to everything Roman or Western.*²⁸

Zodra Elagabalus aan de macht was gekomen, begon deze allerlei maatregelen te nemen om diens god Elagabal de publieke plek te geven die hij volgens de keizer verdiende. Wat hield de cultus rondom de godheid ‘Elagabal’ precies in en hoe implementeerde keizer Elagabalus deze cultus in het Romeinse Rijk?

2.1. Oorsprong en verspreiding voor Elagabalus

De godheid Elagabal was oorspronkelijk een berg-, vuur- of scheppingsgod, die een belangrijke plek kreeg binnen de lokale traditie van Emesa.²⁹ Opvallend is dat er geen menselijke beeltenis van de godheid bestond, maar dat een abstracte zwarte steen (mogelijk een meteoriet) als aardse vertegenwoordiger van Elagabal gezien werd. Deze praktijk kwam in het Midden-Oosten vaker voor. Lang voordat Elagabalus keizer van het Romeinse Rijk werd, associeerde men Elagabal al met Zeus of Jupiter. Vandaar dat de adelaar, het teken van Zeus/Jupiter bij uitstek, ook symbool stond voor Elagabal. Ook werd Elagabal geassocieerd met Sol-Helios en Šamaš, een zonnegod uit de Babylonische tijd. Naast Elagabal werden er in Emesa ook andere godheden aanbeden, die lager in aanzien stonden.³⁰ Deze godenhiërarchie nam Elagabalus later mee naar Rome.³¹

De cultus van Elagabal bleef ook in de periode vóór Elagabalus al niet beperkt tot Emesa. Onder keizer Hadrianus (r. 117 – 138) zou de cultus voor het eerst in het Romeinse Rijk geïntroduceerd zijn.³² Elagabal zou door Syrische soldaten, handelaren en migranten naar alle hoeken van het rijk zijn meegebracht. In het oosten van het rijk was het merendeel van de troepen in Syria gelegerd: het is dus niet vreemd dat de cultus van Elagabal binnen de Romeinse legioenen bekendheid verwierf.³³ De cultus van Elagabal was daarnaast ook al in de stad Rome aanwezig voor de troonsbestijging van Elagabalus. We kunnen dus eigenlijk niet zeggen dat Elagabalus de cultus ‘meebracht’ uit Emesa. Anderzijds moet het belang van de cultus buiten

²⁷ C.f. Altmayer, *Elagabal*, 31.

²⁸ Halsberghe, *Cult of Sol Invictus*, 62.

²⁹ Altmayer, *Elagabal*, 29; Halsberghe, *Cult of Sol Invictus*, 64.

³⁰ Frey, *Untersuchungen des Kaisers Elagabal*, 49.

³¹ Icks, *The Crimes of Elagabalus*, 52.

³² Halsberghe, *Cult of Sol Invictus*, 46.

³³ Halsberghe, *Cult of Sol Invictus*, 38, 54.

Syria ook niet overdreven worden. Deze had zeker geen algemene bekendheid in het Romeinse Rijk.³⁴

Elagabalus zou als kind uit angst voor een aanslag bescherming aangevraagd hebben in de tempel van Elagabal toen diens voorganger, keizer Macrinus, keizer Caracalla had vermoord. Macrinus zou ook de familie van Caracalla hebben willen doden en Elagabalus' moeder, Julia Soaemias, had beweerd dat Elagabalus het buitenechtelijke kind van keizer Caracalla was en zij was eveneens zijn nicht. Dit zou de fascinatie van de jonge keizer voor de god Elagabal verklaren. Deze had opgetreden als een beschermheer.³⁵ In werkelijkheid is deze verklaring voor Elagabalus' obsessieve interesse in Elagabal incorrect, aangezien Macrinus er nooit op uit is geweest om de nazaten van Caracalla te vermoorden, maar hen liet verbannen.³⁶

Een logischere verklaring van Elagabalus' affiniteit met de godheid was de relatie die diens familie al generaties lang met de cultus had. Elagabalus' overgrootvader, Julius Bassianus, was al *Sacerdos Amplissimus Dei Solis Invicti Elagabali* in Emesa geweest. Dankzij het huwelijk van zijn dochter, Julia Domna, met keizer Septimus Severus, nam het belang van de cultus van Elagabal sterk toe in het rijk, lang voordat Elagabalus op de troon kwam of zelfs maar geboren was.³⁷ Onder de Severische dynastie bestond er dus traditioneel al een voorkeur voor de cultus van Elagabal, hoewel geen enkele keizer vóór Elagabalus getracht had Elagabal zo'n prominente plaats in het godenpantheon te geven.³⁸

2.2. Religieuze maatregelen

Wat waren dan precies de religieuze maatregelen die Elagabalus trof? In de *Historia Augusta* lezen we dat Elagabalus de cultus van de god Elagabal meenam uit Syria en in Rome een tempel liet bouwen.³⁹ Herodianus beschrijft deze tempel, het *Elagabaliium*, uitgebreider. Er zouden verschillende altaren in hebben gestaan en elke dag werd er een groot aantal dieren geslacht ter ere van de godheid.⁴⁰ Daarnaast werd er wijn geplengd en dansten Fenicische vrouwen om de altaren heen. Alle hoogwaardigheidsbekleders waren bij deze ceremonieën aanwezig.

Het idee bestaat dat Elagabalus simpelweg een al bestaande tempel van Jupiter liet ombouwen tot heiligdom van Elagabal, aangezien de tempel anders in onrealistisch korte tijd zou zijn gebouwd.⁴¹ Literair en archeologisch bewijs spreekt dit idee echter tegen. Het is weldegelijk zo dat de tempel nieuw voor Elagabal gebouwd werd, en niet eerst aan Jupiter toebehoorde.⁴² In ieder geval was de bouw van deze tempel een belangrijk deel van Elagabalus' religieuze beleid. Hiermee werd een grote verandering in het religieuze Romeinse landschap ingeluid.⁴³ Naast deze hoofdtempel op de Palatijn was er een kleinere tempel in een buitenwijk van Rome.⁴⁴

Enkele aspecten van de cultus die Cassius Dio als opvallend benoemt zijn de besnijdenis, de onthouding van varkensvlees en het dragen van traditionele Syrische priestergewaden.⁴⁵ Verder beschrijft hij enkele 'onheilige rituelen'⁴⁶, die Elagabalus met zijn moeder en grootmoeder zou hebben uitgevoerd. Zo zouden zij jonge jongens voor Elagabal afgeslacht hebben en menselijke

³⁴ Icks, *The Crimes of Elagabalus*, 50.

³⁵ *Historia Augusta*, ep.3.4; Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*, 23.1.

³⁶ Magie, *Historia Augusta*, 109n.2.

³⁷ Halsberghe, *Cult of Sol Invictus*, 41.

³⁸ Halsberghe, *Cult of Sol Invictus*, 53.

³⁹ *Historia Augusta*, ep.3.4 – 3.5.

⁴⁰ Herodianus, *History of the Empire*, 5.5.8 – 5.5.9.

⁴¹ Altmayer, *Elagabal*, 109.

⁴² Rowan, "Becoming Jupiter," 126; Icks, *The Crimes of Elagabalus*, 28.

⁴³ Wiseman, "The Palatine," 267.

⁴⁴ Rowan, "Becoming Jupiter," 125.

⁴⁵ Cassius Dio, *Roman History*, ep.80.11.2.

⁴⁶ 'ἀνοσιουργῶν', Cassius Dio, *Roman History*, ep.80.11.

genitaliën tussen opgesloten wilde beesten hebben gegooid. De vraag is of dit soort excessieve rituelen werkelijk uitgevoerd zijn. Aannemelijker is dat deze beschrijvingen van bandeloze offerrituelen gebaseerd zijn op geruchten. Daarnaast was kindermoord een vorm van smaad die tirannen sowieso vaak ten deel viel.⁴⁷

Herodianus schrijft dat er een enorm portret van Elagabalus werd geschilderd, in traditionele Syrische dracht, terwijl deze een offer bracht aan de godheid Elagabal.⁴⁸ Dit portret werd in de senaat opgehangen. De senatoren werden verplicht gesteld om bij binnenkomst voor het portret te offeren aan Elagabal. Wanneer publieke offers gebracht werden, moest de naam van Elagabal als eerste aangeroepen worden, en pas daarna de namen van andere goden. In processies gingen de beelden van de andere goden voor in de stoet, terwijl de cultussteen van Elagabal achteraan op een wagen door vier sneeuwwitte paarden werd voortgetrokken. De keizer hield de hoofdstellen van de paarden vast en liep achteruit, alsof de godheid zelf de paarden leidde [Afb. 1].⁴⁹

Afbeelding 1: Gouden Aureus uit Antiochië (RIC IV Elagabalus 196A). Op de ene zijde is een portret van Elagabalus te zien. Op de andere zijde is de steen van Elagabal te zien in een koets, getrokken door vier paarden. De beeltenis vertoont een grote gelijkenis met de beschrijving die Herodianus ons geeft van de goddelijke processie.

Daarnaast vond Elagabalus het noodzakelijk om een goddelijke vrouw te zoeken voor Elagabal. Uiteindelijk viel de keuze op de Carthaagse maangodin Urania, zodat zon en maan een kosmische eenheid zouden vormen.⁵⁰ Herodianus beweert zelfs dat Elagabalus oorspronkelijk het plan had om Elagabal te laten trouwen met Pallas Athena, maar hier uiteindelijk op terugkwam omdat deze godin te veel met geweld geassocieerd werd.⁵¹ Uiteindelijk werd een gouden replica van het *Palladium*, een cultusbeeld van Pallas Athena, bij het heiligdom van Urania en Elagabal gezet. Zo had Elagabalus een eigen goddelijk trio gecreëerd, als tegenhanger van de Capitolijsse godentrijs, welke bestond uit Jupiter, Juno en Minerva.⁵²

Elagabalus zelf trouwde met de Vestaalse Maagd Aquila Severa teneinde de cultus van Elagabal meer ingang te doen vinden in Rome door deze expliciet te combineren met de

⁴⁷ Altmayer, *Elagabal*, 111.

⁴⁸ Herodianus, *History of the Empire*, 5.5.7.

⁴⁹ Herodianus, *History of the Empire*, 5.6.7.

⁵⁰ Cassius Dio, *Roman History*, ep.80.11.1 – 80.12.1; Icks, *The Crimes of Elagabalus*, 33.

⁵¹ Herodianus, *History of the Empire*, 5.6.3 – 5.6.4.

⁵² Altmayer, *Elagabal*, 121.

populaire cultus van Vesta.⁵³ Het huwelijk tussen een Vestaalse Maagd en de priester van Elagabal kan gezien worden als een menselijke afspiegeling van het goddelijke huwelijk tussen Elagabal en Urania.⁵⁴ Icks stelt terecht vragen bij deze theorie. Als het goddelijke en menselijke huwelijk elkaars parallel waren, waarom trouwde Elagabalus dan niet met een priesteres van Urania, of huwelijkte hij Elagabal niet uit aan de godin Vesta?⁵⁵ Zekerheid hierover hebben we niet.

Alle religies werden volgens de *Historia Augusta* onderworpen aan Elagabal, zodat zijn hogepriester, de keizer zelf, boven alle andere religies zou staan.⁵⁶ In de *Historia Augusta* lijkt Elagabalus er op uit te zijn geweest om Elagabal als hoofdgodheid in te voeren.⁵⁷ Volgens Halsberghe was het credo van Elagabalus “to combine all religions and make them subservient to the supremacy of Sol Invictus Elagabal.”⁵⁸

Anderzijds staat in de *Historia Augusta* ook dat Elagabalus actief meedeed aan de ceremoniën rondom de cultus van de godin Magna Mater.⁵⁹ We kunnen dus beter concluderen dat Elagabalus een vorm van henotheïsme wilde invoeren en dat wij zijn religieuze politiek niet als monotheïstisch kunnen aanmerken. Dit idee wordt onderschreven door de munten die onder Elagabalus’ regime geslagen werden. Hierop werd niet alleen Elagabal afgebeeld, maar ook – hoewel minder frequent – andere goden.⁶⁰ Daarbij werd Elagabal in een gelijkwaardige trias met Athene en Urania gezet, waardoor we ons kunnen afvragen of zelfs henotheïsme niet te sterk is uitgedrukt.⁶¹ Altmayer lijkt echter ook op henotheïsme te duiden wanneer hij zegt dat er waarschijnlijk sprake was van “eine Pluralität von Göttern, deren oberster Gott nun der Sonnengott Elagabal war”.⁶² Verder is er geen archeologisch bewijs dat Elagabalus de cultus van Elagabal gedwongen oplegde aan de bevolking. Er was zeker geen sprake van een actieve bekeringspolitiek.⁶³ Daarnaast paste het idee van een godenhierarchie veel beter bij de godsdienstige traditie uit Emesa dan het monotheïstische denken.⁶⁴

Hoewel alle besproken maatregelen zeer ingrijpend en radicaal lijken, toont numismatisch bewijs echter aan dat de nadruk op religie pas in een later stadium van Elagabalus’ beleid ontstond. De munten die net na de troonsbestijging werden geslagen, hadden veel meer betrekking op militaire zaken, de recente overwinning op Macrinus en zelfs de oorlogsgod Mars.⁶⁵ Waarschijnlijk trachtte Elagabalus de absolute loyaliteit van de troepen te verkrijgen, want er waren genoeg personen uit militaire hoek die Elagabalus maar wat graag van de troon wilden stoten. Ook na de aankomst van Elagabalus in Rome bleven er voornamelijk munten geslagen worden met traditionele Romeinse godheden als Mars, Fortuna, Pax en Sol.⁶⁶

⁵³ Halsberghe, *Cult of Sol Invictus*, 90. Hoewel een getrouwde vrouw op het moment van haar huwelijk natuurlijk haar status als Vestaalse Maagd verloor, maar dit lijkt Elagabalus niet te hebben geïnteresseerd of niet door te hebben gehad. Vanuit de Romeinse religie kwam hier wel erg veel kritiek op, zie hiervoor ‘3. Romeinse ontvangst van de hervormingen’.

⁵⁴ Halsberghe, *Cult of Sol Invictus*, 90.

⁵⁵ Icks, *The Crimes of Elagabalus*, 34.

⁵⁶ *Historia Augusta*, ep.3.4 – 3.5.

⁵⁷ “omnes sane deos sui dei ministros esse aiebat, cum alios eius cubicularios appellaret, alios servos, alios diversarum rerum ministros” (In fact, he asserted that all gods were merely the servants of his god, calling some its chamberlains, others its slaves, and others its attendants for divers purposes) *Historia Augusta*, ep.8.4 – 8.5.

⁵⁸ Halsberghe, *Cult of Sol Invictus*, 72.

⁵⁹ *Historia Augusta*, ep.7.2.

⁶⁰ Manders, *Coining Images of Power*, 149.

⁶¹ Altmayer, *Elagabal*, 122.

⁶² Altmayer, *Elagabal*, 122.

⁶³ Icks, “Empire of the Sun?,” 120.

⁶⁴ Frey, *Untersuchungen des Kaisers Elagabal*, 67.

⁶⁵ Icks, “Priesthood and Imperial Power,” 172.

⁶⁶ Icks, “Priesthood and Imperial Power,” 172.

2.3. Een radicalere godsdienstpolitiek

Lang niet alle bovenstaande maatregelen werden echter meteen doorgevoerd. Pas twee jaar na de troonsbestijging in 218 begon Elagabalus een radicalere godsdienstpolitiek te voeren. Zo liet de keizer zichzelf officieel de titel *Sacerdos Amplissimus Dei Solis Invicti Elagabali* geven door de senaat, naast de titel *Pontifex Maximus*, welke iedere keizer bezat.⁶⁷ Vanaf toen stond de eerstgenoemde titel in inscripties altijd vóór *Optimus Maximus*, waarmee de keizer duidelijk maakte dat de cultus Elagabal boven die van alle andere goden verheven was. Het epitheton *Conservator* werd toegevoegd aan de naam Elagabal, terwijl dit epitheton normaal gesproken aan Jupiter was voorbehouden.⁶⁸ Ook hieraan is te zien dat Elagabal boven in de godenhierarchie kwam te staan. Een meer syncretistisch idee is dat Elagabalus diens god niet boven Jupiter wilde stellen, maar de twee met elkaar wilde vermengen tot één god. Hierom zou Elagabal verschillende kenmerken van Jupiter toebedeeld hebben gekregen.⁶⁹

De voorstellingen op munten veranderden ook: voor 220 werd Elagabal zelden afgebeeld, maar daarna namen beeltenissen van zijn cultussteen sterk toe terwijl de beeltenis van Jupiter volledig van de munten verdween.⁷⁰ Verder valt op dat er vanaf 220 weliswaar nieuwe voorstellingen op de munten afgebeeld werden, maar de manier waarop verschilde niet wezenlijk van de afbeeldingen op munten van andere keizers. Qua iconografie zou Elagabalus dus continuïteit hebben gezocht.⁷¹

Ook opvallend is dat de aandacht op de munten veel vaker gelegd werd op de keizer en diens religie en niet zozeer op de godheid Elagabal zelf. Het bevestigen van Elagabalus' eigen positie als priesterkeizer lijkt van groter belang te zijn dan het inwijden van Elagabal.⁷² Er is dan ook geopperd dat de munten waar de keizer in religieuze functie op te zien is, geslagen werden als vorm van propaganda. De titel *Pontifex Maximus* was immers één van de oudste titels van de keizer uit de periode van het principaat.⁷³ Daarnaast hoopten de adviseurs van Elagabalus wellicht dat deze meer aanhang zou krijgen door zich te verbinden met een krachtige god, die over de bevolking zou waken, maar wellicht hadden zij liever gezien dat de keizer een meer traditioneel Romeinse godheid had gekozen.⁷⁴

Verder verspreidde de cultus van Elagabal zich onder Elagabalus verder door de rest van het rijk, met name in Klein-Azië. Veel steden begonnen hun lokale oppergod te vereenzelvigen met Elagabal. Daarnaast werd de cultus verspreid door gouverneurs in de provincies, waarschijnlijk vooral om de gunst van de keizer te verkrijgen.⁷⁵ Toch is Altmayer van mening dat Elagabal voornamelijk een Syrische god bleef. In tegenstelling tot Sol Invictus en Mithras werd de naam Elagabal namelijk nooit geromaniseerd en kreeg de god ook geen antropomorfe beeltenis.⁷⁶

3. Romeinse ontvangst van de hervormingen

⁶⁷ Altmayer, *Elagabal*, 112–113; Frey, Frey, *Untersuchungen des Kaisers Elagabal*, 80.

⁶⁸ Rowan, "Becoming Jupiter," 136.

⁶⁹ Frey, *Untersuchungen des Kaisers Elagabal*, 102.

⁷⁰ Icks, "Priesthood and Imperial Power," 174; Frey, Frey, *Untersuchungen des Kaisers Elagabal*, 77.

⁷¹ Icks, *The Crimes of Elagabalus*, 74.

⁷² Manders, *Coining Images of Power*, 148.

⁷³ Kemezis, *Greek Narratives*, 84–85.

⁷⁴ Icks, "Priesthood and Imperial Power," 178.

⁷⁵ Altmayer, *Elagabal*, 122.

⁷⁶ Altmayer, *Elagabal*, 31.

*Straight away he began to practise his ecstatic rites and go through the ridiculous motions of the priestly office belonging to his local god in which he had been trained*⁷⁷

Herodianus schrijft in zijn geschiedenis van het keizerrijk dat Elagabalus, zodra deze in Nicomedia was gearriveerd, begon met het uitvoeren van ‘belachelijke’ rituelen die verplicht gesteld werden aan de priesters van Elagabal. Herodianus lijkt weinig begrip op te kunnen brengen voor de religieuze gewoontes die Elagabalus meebracht uit Emesa. In dit deel zal gekeken worden in hoeverre de opvatting van Herodianus onderschreven werd en vragen we ons af hoe de religieuze hervormingen van Elagabalus ontvangen werden.

Volgens Michael Sommer, aangehaald door Icks, zijn de passages over religie in Cassius Dio enkel bedoeld om aan te tonen dat Elagabalus geen enkel respect had voor de Romeinse wetten en tradities, en niet zozeer om de cultus van Elagabal an sich te belasteren. Ditzelfde zou het geval zijn geweest voor Herodianus.⁷⁸ Ook Chrysanthou stelt dat Dio’s prioriteiten niet lagen bij het zwartmaken van de cultus en de religieuze gebruiken.⁷⁹ Kemezis beweert juist dat Cassius Dio veel meer nadruk legt op roddels en seksuele uitspattingen en dat Herodianus milder en objectiever zou schrijven.⁸⁰ Daarentegen beweert Gottfried Mader dat Cassius Dio en Herodianus Elagabalus vooral wegzetten als een religieuze fanaticus, terwijl de *Historia Augusta* Elagabalus beschrijft als de ultieme ‘Ander’, in de zin dat deze het tegenovergestelde was van wat van een Romeins keizer verwacht werd.⁸¹ Volgens Icks ligt er in de *Vita Elagabali*, het deel van de *Historia Augusta* dat gaat over Elagabalus, juist veel nadruk op religie en wordt deze beschreven als een opgedrongen vorm van monotheïsme.⁸² Er is dus geen consensus onder academici over de rol van religie in de antieke bronnen over Elagabalus.

Overigens moet er duidelijk vermeld worden dat antieke bronnen ons weliswaar een inkijk geven in de gedachten van de schrijver en zijn (directe) omgeving, maar wat de rest van de bevolking vond, is aan de hand van deze bronnen voor het grootste deel niet te reconstrueren. Volgens de *Historia Augusta* zou Elagabalus oorspronkelijk positief ontvangen zijn door de bevolking, maar de stemming zou zijn omgeslagen toen het nieuwe religieuze beleid werd doorgevoerd.⁸³ Op basis van enkele andere passages uit de *Historia Augusta* zou gesteld kunnen worden dat Elagabalus sowieso beter lag bij de gewone bevolking dan bij de elite.⁸⁴ Daarnaast zijn er uit de jaren 218 en 219 verschillende inscripties gevonden waarin Elagabalus *indulgentissimus* genoemd wordt, een positieve eigenschap.⁸⁵

3.1. *Historia Augusta*

De eerste bron die besproken wordt is de *Historia Augusta*. Een punt dat hierin als uiterst problematisch naar voren komt, is het huwelijk tussen Elagabalus en de Vestaalse Maagd Aquilia Severa. In hetzelfde fragment staat dat Elagabalus ook het heiligdom van Vesta

⁷⁷ “εὐθέως τε ἐξεβακχεύετο, τὴν τε ἱερωσύνην τοῦ ἐπιχωρίου θεοῦ, ἢ ἐντέθραπτο, περιεργότερον ἐξωρχεῖτο” Herodianus, *History of the Empire*, ep.5.5.3.

⁷⁸ Icks, “Heliogabalus,” 482–483.

⁷⁹ Chrysanthou, “Sex and Power,” 621.

⁸⁰ Kemezis, *Greek Narratives*, 247.

⁸¹ Mader, “History as Carnival,” 136, 138.

⁸² Icks, “Heliogabalus,” 483; Altmayer, *Elagabal*, 122.

⁸³ *Historia Augusta*, ep.3.1 – 3.1.

⁸⁴ Hierbij wordt verwezen naar de citaten: “et ipse cum populo tantum bibit” (once he invited the common mob to a drinking-bout) *Historia Augusta*, ep. 23.6.; “quae populus tam libenter accepit, ut eum postea imperare gratularentur” (All this so pleased the populace that after each occasion they rejoiced that he was emperor), *Historia Augusta*, ep.23.4. In deze twee citaten lijkt sprake te zijn van een redelijke/goede relatie tussen de bevolking en de keizer, maar deze twee losse citaten uit een bron van twijfelachtige waarde zijn niet genoeg om definitieve conclusies uit te trekken.

⁸⁵ Halsberghe, *Cult of Sol Invictus*, 68.

binnentrad en het altaar trachtte te ontheiligen door het *Palladium* weg te nemen. Hiermee wordt duidelijk aangetoond dat Elagabalus niet alleen geestelijk (het huwelijk) maar ook fysiek (het binnentreden van het heiligdom) de religieuze normen en waarden van de Romeinen schond.⁸⁶

Er is een tweede religieuze reden voor de impopulariteit van Elagabalus te destilleren uit de *Historia Augusta* op basis van het volgende citaat: “Once he harnessed lions to his chariot and called himself the Great Mother, and on another occasion, tigers, and called himself Dionysus; and he always appeared in the particular garb in which the deity that he was representing was usually depicted.”⁸⁷ Het verkleden als — of vereenzelvigen met — een bestaande godheid komt bij andere ‘slechte’ keizers ook naar voren als een teken van *hubris* of decadentie en lag binnen de religieuze Romeinse traditie niet goed.⁸⁸

3.2. Cassius Dio

Cassius Dio lijkt hele andere prioriteiten te stellen dan de *Historia Augusta*. De religieuze hervormingen van Elagabalus komen in het eerste deel van zijn werk niet eens aan bod. Het politieke geweld, de moorden die in opdracht van de keizer zouden zijn gepleegd en de redenen daarvoor staat veel meer centraal. Opvallend is het feit dat Dio eerst de geschonden politieke tradities onder de loep neemt en pas daarna religieuze tradities benoemt.

Dat Elagabalus een voor de Romeinen vreemde cultus meenam lijkt Cassius Dio dus niet echt als een probleem te ervaren. Dio benoemt weliswaar expliciet dat Elagabalus de Romeinse tradities schond, maar schrijft meteen daarna dat dit eigenlijk niet zo veel voorstelde.⁸⁹ De grootste moeilijkheid was volgens hem het feit dat Elagabalus de godheid Elagabal expliciet boven Jupiter zette in de godenhiërarchie. Daarnaast benoemt Cassius Dio de besnijdenis van de keizer en de castratie van vele anderen in de directe omgeving van de keizer. Dit was namelijk een vereiste voor priesters van Elagabal, iets waar Cassius Dio geen enkel begrip voor op kan brengen.⁹⁰

Net als de schrijver van de *Historia Augusta* keurt Cassius Dio het huwelijk tussen de keizer en de Vestaalse Maagd Aquilia Severa overduidelijk af. Dio is hierin zelfs veel feller dan de auteur van de *Historia Augusta* en schrijft dat Elagabalus voor deze schanddaad gegeseld, opgesloten en geëxecuteerd had moeten worden.⁹¹ Verder verbaast de auteur zich vooral over het feit dat Elagabalus het noodzakelijk vond om een vrouw voor een godheid te zoeken. Echter, dit gegeven ziet hij meer als een dwaasheid van Elagabalus zelf dan als iets walgelijks inherent aan de cultus van Elagabal.⁹²

⁸⁶ *Historia Augusta*, ep.6.6. – 6.9.

⁸⁷ “iunxit sibi et leones, Matrem magnam se appellans. iunxit et tigres, Liberum sese vocans eodemque habitu agens quo dii pinguntur quos imitabatur” *Historia Augusta*, ep.28.2 – 28.3.

⁸⁸ C.f. Suetonius over Caligula: “plerumque vero aurea barba, fulmen tenens aut fuscina aut caduceum deorum insignia, atque etiam Veneris cultu conspectus est” (But oftentimes he exhibited himself with a golden beard, holding in his hand a thunderbolt, a trident, or a caduceus, emblems of the gods, and even in the garb of Venus), Suetonius, *Lives of the Caesars*, 4.52.; over Nero: “Destinaverat etiam, quia Apollinem cantu, Solem aurigando aequiperare existimaretur, imitari et Herculis facta; praeparatumque leonem aiunt, quem vel clava vel brachiorum nexibus in amphitheatri harena spectante populo nudus elideret” (Since he was acclaimed as the equal of Apollo in music and of the Sun in driving a chariot, he had planned to emulate the exploits of Hercules as well; and they say that a lion had been specially trained for him to kill naked in the arena of the amphitheatre before all the people, with a club or by the clasp of his arms) Suetonius, *Lives of the Caesars*, 6.53.

⁸⁹ “Φόνων μὲν οὖν ἐχόμενα ταῦτα αὐτῷ ἐπράχθη, ἕξω δὲ δὴ τῶν πατρίων ἀπλᾶ μὲν καὶ μηδὲν μέγα κακὸν ἡμῖν φέροντα, πλὴν καθ’ ὅσον παρὰ τὸ καθεστηκὸς ἐκαινοτομήθη” (Such were his actions that were tainted with bloodshed. As for his violations of precedent, they were of simple character and did us no great harm, save that they were innovations upon established usage) Cassius Dio, *Roman History*, ep.80.8.1.

⁹⁰ Cassius Dio, *Roman History*, ep.80.11.1 – 80.11.2.

⁹¹ Cassius Dio, *Roman History*, ep.80.9.3 – 80.9.4.

⁹² Cassius Dio, *Roman History*, ep.80.12.1.

3.3. Herodianus

Bij Herodianus is het beeld precies andersom ten opzichte van dat van Cassius Dio. Hij begint juist met een beschrijving van de religieuze gewoontes van Elagabalus en doet het politieke geweld vervolgens in één zin af, waarna hij aanvangt met een passage over de relaties van de keizer.⁹³

Herodianus is milder in zijn beschrijving van het huwelijk tussen Elagabalus en Aquila Severa. Volgens hem zou Elagabalus zelfs een brief naar de senaat gestuurd hebben, waarin deze zich verontschuldigde voor het goddeloze huwelijk, maar zichzelf tegelijkertijd verdedigde door te beweren dat het een huwelijk tussen een priester en een priesteres betrof en daarom minder kwalijk was. Ook benoemt Herodianus het huwelijk tussen Urania en Elagabal. Volgens Herodianus toonde Elagabalus hiermee aan dat deze niet alleen een gebrek aan respect had voor het huwelijk tussen twee mensen (getuige diens huwelijk met de Vestaalse Maagd), maar bovendien het huwelijk tussen goden belachelijk maakte.⁹⁴

Herodianus stelt dat Elagabalus Alexander Severus (Elagabalus' directe opvolger) zou hebben willen inwijden in de cultus van Elagabal en hem medepriester wilde maken. Alexanders moeder, Mamaea, zou hier echter op tegen zijn geweest, omdat Elagabalus' gedrag niet paste bij een keizer.⁹⁵ Dit laat zien dat de elite over het algemeen weinig op had met de religieuze praktijken van Elagabalus.

Ook in militaire kringen verloor Elagabalus uiteindelijk de sympathie. Hetgeen de Praetoriaanse Garde er uiteindelijk toe bracht om hun keizer te laten vallen was volgens Herodianus vooral het contrast tussen de vrouwelijke en 'onzedige' Elagabalus en de bescheiden en serieus opgeleide Alexander. Religie lijkt dus een ondergeschikte rol te spelen. Het moment waarop Elagabalus besloot dat iedereen die Alexander had toegejuicht, gestraft moest worden, was volgens Herodianus het moment dat de soldaten al hun vertrouwen in de keizer verloren en Elagabalus doodden.⁹⁶

3.4. Numismatisch en epigrafisch bronmateriaal

Er zijn nog andere aspecten van het religieuze beleid van Elagabalus waaraan aanstoot werd genomen. Deze zijn zichtbaar in numismatische en epigrafische bronnen. Zoals aangegeven bleven afbeeldingen op munten eerst nog vrij traditioneel, met afbeeldingen van Romeinse goden als Mars. Toen Elagabalus Elagabal tot hoofdgodheid had verklaard en hierdoor mogelijk zekerder was geworden, verschenen er ook munten waarop de keizer afgebeeld werd met een tiara met fallusvormig uitsteeksel. Dit uitsteeksel zou een stierenpenis voorstellen, een teken van vruchtbaarheid. Dit zouden de Romeinen als absoluut schandelijk en keizer-onwaardig hebben gezien. Toch bleven deze munten tot het jaar 222 verschijnen.⁹⁷

Verder zijn er verschillende inscripties over Elagabalus, die niet door de keizer zelf uitgevaardigd zijn en waarin de titel *sacerdos* is weggelaten.⁹⁸ Dit kan bewust gedaan zijn omdat men de keizer niet als hogepriester wilde accepteren. In ander archeologisch bewijs echter, zien we juist dat de titel wel expliciet gebruikt wordt. Er waren zelfs steden die op eigen

⁹³ “πλὴν καίτοι χορεύειν ἀεὶ καὶ ἱερουργεῖν δοκῶν, πλείστους ἀπέκτεινε τῶν ἐνδόξων τε καὶ πλουσίων, διαβληθέντας αὐτῷ ὡς ἀπαρεσκομένους καὶ σκώπτοντας αὐτοῦ τὸν βίον” (Although the emperor seemed to spend all his time dancing and performing sacrifices, he executed very many distinguished and wealthy men, after information was laid that they disapproved and made fun of his way of life) Herodianus, *History of the Roman Empire*, 5.6.1.

⁹⁴ Herodianus, *History of the Roman Empire*, 5.6.2 – 5.6.3.

⁹⁵ Herodianus, *History of the Roman Empire*, 5.7.5.

⁹⁶ Herodianus, *History of the Roman Empire*, 5.8.7 – 5.8.8.

⁹⁷ Altmayer, *Elagabal: Roms Priesterkaiser und seine Zeit*, 115.

⁹⁸ Icks, “Empire of The Sun?,” 113–115.

instigatie munten lieten slaan met een beeltenis van de zwarte cultussteen van Elagabal. Hoewel het natuurlijk mogelijk is dat dit vanuit lokale overheden geïnitieerd werd, zijn er ook gevallen bekend waarbij duidelijker is dat de lokale bevolking zelf een inscriptie aan Elagabal opdroeg, bijvoorbeeld in de stad Attaleia.⁹⁹ Dit duidt weer op een redelijke populariteit van de keizer bij de gewone bevolking.

4. Verdreven uit Rome?

“As for Elagabalus himself, he was banished from Rome altogether”¹⁰⁰

Op achttienjarige leeftijd werd Elagabalus bruut vermoord door soldaten die hun loyaliteit nu aan diens neef, Alexander Severus zwoeren. De jonge keizer en diens moeder trachtten zich te verbergen in een kist, maar werden ontdekt en – schrijnend detail – in een laatste omhelzing beiden onthoofd. Hun naakte lichamen werden door de stad gesleept en dat van Elagabalus werd uiteindelijk in de Tiber gegooid.¹⁰¹ Het bovenstaande citaat beschrijft volgens Cassius Dio het lot van de godheid Elagabal direct na de gewelddadige dood van de keizer. Maar is dit wel echt waar? Klopt het dat Elagabal na de dood van Elagabalus even plotseling verdween als deze in Rome geïntroduceerd was, zonder enig spoor na te laten? Daar wordt naar gekeken aan de hand van de vraag: wat voor impact had het religieuze beleid van keizer Elagabalus op het Romeinse Rijk? Volgens Isabel Fowlkes was Elagabalus’ regeerperiode eigenlijk te kort en is er te weinig tekstueel en archeologisch materiaal beschikbaar om te bepalen wat voor invloed het beleid van Elagabalus had op het religieuze leven in Rome.¹⁰² Desalniettemin zal ik een poging wagen.

4.1. Terugkeer naar tradities

Het is weldegelijk het geval dat Alexander Severus na de dood van Elagabalus de cultussteen van Elagabal weer terug naar Emesa stuurde en de tempel van Elagabal aan Jupiter wijdde.¹⁰³ Dat het Elagabalium na de dood van Elagabalus aan Jupiter Ultor (‘Jupiter de Wreker’) gewijd werd, roept de vraag op of dit wellicht iets te maken had met het religieuze beleid van Elagabalus. Zou men diens gewelddadige dood gezien hebben als goddelijke wraak? Het feit dat het epitheton ‘Ultor’ meestal niet voorkwam bij Jupiter, draagt bij aan deze theorie.¹⁰⁴

Dankzij kwantitatief onderzoek naar numismatische bronnen kunnen we eveneens zien dat onder Alexander Severus het percentage munten waarop Jupiter werd afgebeeld steeg van 2% naar 13%.¹⁰⁵ De hoeveelheid munten waar Mars op werd afgebeeld steeg zelfs van 4% naar 17%.¹⁰⁶ Er was dus sprake van een duidelijke terugkeer naar de traditionele Romeinse religie. Net als voor de regeerperiode van Elagabalus het geval was geweest nam het belang van de priesterlijke taken van de keizer onder Alexander Severus weer af. De hoeveelheid munten waarop de keizer als *sacerdos* werd benoemd daalde van ongeveer 24% naar 5%.¹⁰⁷ Ook is er na 222 geen enkele inscriptie meer gevonden waarin staat dat er een tempel voor Elagabal werd

⁹⁹ Icks, “Empire of the Sun?,” 118.

¹⁰⁰ “ὁ τε Ἐλεγάβαλος αὐτὸς ἐκ τῆς Ῥώμης παντάπασιν ἐξέπεσε” Cassius Dio, *Roman History*, ep.80.21.2.

¹⁰¹ Cassius Dio, *Roman History*, ep.80.20.

¹⁰² Fowlkes, “Syrian-Phoenician Gods in Rome.”

¹⁰³ Altmayer, *Elagabal*, 175–176.

¹⁰⁴ Rowan, “Becoming Jupiter,” 127.

¹⁰⁵ Rowan, “Becoming Jupiter,” 144.

¹⁰⁶ Manders, *Coining Images of Power*, 57.

¹⁰⁷ Manders, *Coining Images of Power*, 60.

opgericht, of spelen in zijn naam gehouden werden.¹⁰⁸ Het lijkt er dus op dat Elagabal voorgoed verdwenen was.

Gedurende de korte periode dat Elagabalus keizer was, was de Romeinse god Sol gelijkgesteld aan Elagabal. Zodra Elagabalus gedood was, werd dit echter teruggedraaid. Iulius Balbillus, die al voor de regeerperiode van Elagabalus priester van de god Sol was en over het algemeen aangeduid wordt als *sacerdos Solis*, wordt eenmalig aangeduid als *sacerdos Solis Elagabali*.¹⁰⁹ Het woord ‘Elagabali’ is later echter uit de inscriptie weggekrast. Hieruit kunnen we concluderen dat de traditioneel Romeinse Sol en de Syrische Elagabalus, zo snel als mogelijk was, weer van elkaar gescheiden werden. Dit heeft ook te maken met de *damnatio memoriae* van keizer Elagabalus.

4.2. Voortleving?

Er zijn twee latere momenten in de Romeinse geschiedenis van de 3^e eeuw waarin de godheid Elagabalus een rol speelde. Ten eerste in het jaar 253, toen een lokale priester uit Emesa een aanval van de Perzen wist terug te slaan en zichzelf vervolgens tot keizer Severus Uranius Antonius benoemde.¹¹⁰ Op de munten die hij uitvaardigde zijn de traditionele kenmerken van Elagabal te zien zoals de adelaar en de zwarte steen.¹¹¹

De godheid Elagabal bleef dus na de dood van Elagabalus bestaan in Syria. De *damnatio memoriae* van Elagabalus leidde er niet toe dat de cultus van Elagabal ten einde kwam.¹¹² Ook de cultus van Urania, die men was gaan associëren met Elagabal, aangezien zij zijn echtgenote was geworden, bleef voortbestaan na de dood van Elagabalus.¹¹³ Dit klinkt misschien als een schamel overblijfsel van Elagabalus’ religieuze beleid, maar toch is het opvallend dat de cultus van Elagabal überhaupt kon blijven voortbestaan, al was het dan niet in Rome zelf. Normaliter werd alles wat men associeerde met een keizer die tot de *damnatio memoriae* veroordeeld was, vernietigd. Dat de cultus van Elagabal kon blijven voortbestaan, ondanks de sterke associaties met Elagabalus, laat nogmaals zien dat het religieuze beleid hoogstwaarschijnlijk niet het meest aanstootgevende was geweest van Elagabalus’ regeerperiode.

Een ander voorval waarbij Elagabal mogelijk een rol speelde was in 272, toen keizer Aurelianus een slag won tegen de Palmyreners en de stad Emesa inlijfde. In de *Historia Augusta* staat dat de soldaten een teken gekregen van een plaatselijke god, die geïdentificeerd werd met Elagabal.¹¹⁴ Volgens de consensus is dit echter een verzinsel van de auteur van de *Historia Augusta*, die deze passage waarschijnlijk gebruikte als een heidense tegenhanger van Constantijns Christelijke visioen tijdens de Slag bij de Milvische brug. Als dat het geval is, moeten we ons wel afvragen waarom Aurelianus, om de overwinning te vieren, munten liet slaan met daarop de traditionele beeltenis van de zonnegod Sol Invictus. Volgens Altmayer zag Aurelianus Elagabal weldegelijk als zijn redder, maar had hij, anders dan Elagabalus, geen moeite om deze Syrische zonnegod met de Romeinse zonnegod te vereenzelvigen.¹¹⁵

¹⁰⁸ Icks, “Empire of The Sun?,” 119.

¹⁰⁹ Fowlkes, “Syrian-Phoenician Gods in Rome,” 180; Icks, *The Crimes of Elagabalus*, 26.

¹¹⁰ De ‘regeerperiode’ van Severus Uranius Antonius duurde slechts één jaar. Over het algemeen wordt deze ‘keizer’ gezien als usurpator en tegenkeizer.

¹¹¹ E.g. on RIC IV Uranius Antoninus 1 the reverse shows a conical stone; RIC IV Uranius Antoninus 2 has a conical stone engraved with an eagle depicted on the reverse; the best example is RIC IV Uranius Antoninus 8 which shows on the reverse the depiction of the sacred stone engraved with an eagle and is inscribed with the text SOL ELAGABALVS, relating the coin explicitly to Elagabal.

¹¹² Halsberghe, *Cult of Sol Invictus*, 56.

¹¹³ Halsberghe, *Cult of Sol Invictus*, 103.

¹¹⁴ Altmayer, *Elagabal*, 181.

¹¹⁵ Altmayer, *Elagabal*, 181.

Wat de motivaties erachter ook waren, Aurelianus interesse in Sol Invictus had in ieder geval grote invloed. Ook na 272 bleef het afbeelden van de zonnegod op munten populair, terwijl de beeltenis van Jupiter steeds minder gebruikt werd. Daarnaast liet Aurelianus een tempel bouwen en eveneens spelen organiseren ter ere van de zonnegod.¹¹⁶ Soms verscheen Sol Invictus zelfs op de kopzijde van de munt, in plaats van het keizerportret, of werd Sol afgebeeld terwijl deze een globe aan Jupiter of Hercules schonk. Sol was dus boven de vroegere oppergod verheven. In tegenstelling tot Elagabalus bleef Aurelianus echter de Romeinse tradities trouw. Ook aan de voorstellingen op de munten is te zien dat Aurelianus grotendeels bij bestaande 3^e-eeuwse tradities bleef.¹¹⁷

Indien Altmeyer gelijk heeft en Aurelianus inderdaad Elagabal als zijn redder zag, maar uiteindelijk ervoor koos om Sol Invictus op zijn munten te laten afbeelden, heeft dit interessante implicaties. Elagabal zou in dat geval aan het begin van de opleving van de Sol Invictus cultus in het Romeinse Rijk gestaan hebben. Dit is een interessant idee, maar wellicht te speculatief en te verregaand. Het bewijsmateriaal wat we hebben zegt te weinig over de motivaties van Aurelianus. Er is nog een andere intrigerende vraag: waarom wilde Aurelianus Elagabal niet op zijn munten afbeelden? Misschien zag Aurelianus Elagabalus' regeerperiode als afschrikwekkend voorbeeld en besloot hij daarom de meer geaccepteerde god Sol in plaats van Elagabal op zijn munten af te beelden. Mogelijk zag hij Sol Invictus als correcte, Romeinse versie van zijn ware redder Elagabal, maar ook dit blijft speculatief.

5. Conclusie

Op basis van het onderzoek dat gedaan is voor dit artikel kunnen we concluderen dat de rol van religie bij Elagabalus' slechte imago en latere *damnatio memoriae* kleiner was dan men op het eerste gezicht zou verwachten.

Ten eerste kunnen we ons afvragen in hoeverre het beleid van Elagabalus wel echt zo radicaal was als over het algemeen beweerd wordt. Zeker, de keizer deed dingen die choqueerden, maar veel aspecten van Elagabalus' religieuze beleid zijn in antieke bronnen uitvergroot en gedramatiseerd, vaak met persoonlijke of politieke bijbedoelingen van de auteurs. Bovendien had de Severische dynastie al meerdere generaties lang een band met de cultus van Elagabal. In die zin staat de keizer binnen een bestaande traditie, met als enige verschil dat Elagabalus de cultus publiek wilde maken. Maar zelfs Elagabalus begon hier pas mee na twee jaar, in 220. Ook het idee dat Elagabalus een soort godsdienstige tirannie wilde invoeren, met Elagabal als enige god in een streng monotheïstisch regime, is simpelweg incorrect. Het minder radicale concept 'henotheïsme' lijkt beter (hoewel ook niet perfect) toepasbaar.

Ten tweede lijkt er in de antieke bronnen sprake te zijn van een tweedeling in de religieuze aspecten die benoemd worden. Bepaalde religieuze uitingen van Elagabalus' regime vormden weldegelijk een wezenlijk probleem. Het voorbeeld van het huwelijk met de Vestaalse Maagd Aquila Severa is het meest duidelijk. Het komt terug in alle drie de bronnen en in met name het werk van Cassius Dio sijpelt de verontwaardiging van de schrijver door de tekst heen. Dat hij suggereert dat Elagabalus geëxecuteerd had moeten worden voor dit huwelijk zegt genoeg. Ook het stellen van Elagabalus boven Jupiter lijkt een daadwerkelijk en op zichzelf staand probleem te zijn.

Veel andere religieuze aspecten die in de bronnen naar voren komen lijken echter meer bedoeld te zijn als ondersteuning voor het idee dat Elagabalus een onmenselijk monster was, voor wie een *damnatio memoriae* terecht was. Het ging niet zozeer om de religie en de cultus

¹¹⁶ Altmayer, *Elagabal*, 182–183.

¹¹⁷ Manders, *Coining Images of Power*, 152.

van Elagabal an sich: daar lijken de antieke auteurs (op bovengenoemde uitzonderingen na) weinig problemen mee te hebben. Het was volgens hen vooral de persoon van de keizer die een probleem vormde. De meeste religieuze gruweldaden die omschreven worden, vormden simpelweg een goede onderbouwing voor de onmenselijkheid van de keizer maar staan niet op zichzelf.

Er lijkt vooral sprake te zijn van een grote rij vergissingen ontstaan uit religieus onbegrip, die de Romeinse elite Elagabalus niet in dank afnam. Het meest evidente voorbeeld hiervan is het huwelijk tussen Elagabalus en Aquila Severa. Dat dit huwelijk mogelijk bedoeld was om een brug te slaan tussen de religieuze leefwerelden van Elagabalus en de elite in Rome, laat zien dat Elagabalus of diens adviseurs, weinig notie hadden van — of zich niet interesseerden voor — de religieuze normen en waarden van de Romeinse elite. Een ander voorbeeld van dit onbegrip van Elagabalus voor de traditionele Romeinse religie is dat Elagabalus het *Palladium* uit de tempel wilde wegnemen, terwijl dit cultusbeeld enorme religieuze waarde had voor de Romeinen. Deze gebeurtenissen hadden op zich weinig te maken met de cultus van Elagabal, als wel met de onhandige en ondiplomatieke manier waarop Elagabalus deze probeerde in te voeren. We kunnen dus spreken van enkele fatale misrekeningen waarmee Elagabalus de elite tegen zich opzette.

De cultus van Elagabal verdween na de dood van de keizer uit Rome, zonder veel invloed achter te laten. Dit kwam echter niet doordat de cultus met wortel en tak werd uitgeroeid. We weten namelijk dat dit niet het geval was door de usurpator uit 253, die priester van Elagabal was en munten met zijn cultussteen liet uitvaardigen. Ook dit toont aan dat de religieuze hervormingen van Elagabalus nooit het grootste probleem waren geweest gedurende diens regeerperiode, anders was de cultussteen wel vernietigd en niet teruggezonden. Daarom kan gesteld worden dat andere aspecten van het beleid van de keizer van groter belang waren.

Dat er gevallen bekend zijn waarbij de lokale bevolking op eigen instigatie een inscriptie aan Elagabal opdroeg, laat zien dat het religieuze beleid van Elagabal niet alleen gedoogd werd, maar in sommige gevallen zelfs kon rekenen op de actieve consensus van de gewone bevolking. Als de cultus van Elagabal dus in een hele andere situatie geïntroduceerd was in Rome – en Elagabalus de woede van de Romeinse elite niet op diens hals gehaald had – dan had de cultus waarschijnlijk best kunnen bestaan in Rome. Ironie wil dat degene die Elagabal het meest liefhad, eveneens schuldig was aan zijn definitieve verdrijving uit Rome: Elagabalus zelf.

Acknowledgements: My gratitude goes to dr. K. P. S. Janssen, who not only enthusiastically received my idea for this paper and provided me with useful feedback, but also taught the BA-course *Stranger Things: Gemarginaliseerde Religieuze Groepen in het Romeinse Rijk* during the first semester of 2021 – 2022, where I learned a lot and made wonderful friends. I would also like to thank Florence Cobben for bringing this publishing opportunity to my attention.

Afbeeldingen

Gouden Aureus van Elagabalus en wagen met Elagabal. Antiochië. 218 – 222 n. C. Goud. 7.34 (massa). Collectie British Museum, London, inv. nr. RIC IV Elagabalus 196A.

Munten

RIC IV Elagabalus 196A.
 RIC IV Uranius Antoninus 1.
 RIC IV Uranius Antoninus 2.
 RIC IV Uranius Antoninus 8.

Referenties

- (pseudo-)Aelius Lampridius. *Historia Augusta, volume II*. Translated by D. Magie. Cambridge: Harvard University Press, 1924.
- Altmayer, Klaus. *Elagabal: Roms Priesterkaiser und seine Zeit*. Nordhausen: Traugott Bautz, 2014.
- Aurelius, Victor. *Liber de Caesaribus*, vert. M. Fuhrmann. Berlin: Artemis and Winkler, 2014.
- Bernoulli, Johann J. *Römische Ikonographie. Teil 2, Die Bildnisse der Römischen Kaiser, III. Von Pertinax bis Theodosius*. Stuttgart: Union Deutsche Verlagsgesellschaft, 1894.
- Cassius Dio. *Roman History, volume IX*, vert. E. Cary and H. B. Foster. Cambridge: Harvard University Press, 1927.
- Couperus, Louis. *Berg van licht*. Amsterdam: Veen, 1905–1906.
- Chapman, John. “The Religion of Rome During the Third Century.” *Westminster Review* 123, no. 1 (1889): 247–269.
- Chrysanthou, Chrysanthos S. “Sex and Power in Cassius Dio’s *Roman History*: The Case of Elagabalus.” *Mnemosyne* 74, no. 4 (2020) 598–625.
- De Berg van licht van Louis Couperus. Geraadpleegd op 5 oktober, 2021.
<https://www.louiscouperusmuseum.nl/content/49-de-berg-van-licht-van-louis-couperus>.
- Fowlkes, Blair. “The Cults of Syrian-Phoenician Gods in Rome: Archaeology, Topography, and Connections to the Roman East.” PhD. diss., New York University 2012.
- Frey, Martin. *Untersuchungen zur Religion und zur Religionspolitik des Kaisers Elagabal*. Stuttgart: Franz Steiner Verl., 1989.
- Gibbon, Edward and John B. Bury. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire: Volume 3: Edited in Seven Volumes With Introduction, Notes, Appendices, and Index. Vol. 3*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Groß-Albenhausen, Kirsten. “Einführung.” In: Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*. 151–171. Translated by M. Fuhrmann. Berlin: Artemis and Winkler, 2014.

Halsberghe, Gaston H. *Cult of Sol Invictus*. Leiden: Brill, 1972.

Herodianus. *History of the Empire, Volume I*. Translated by C. R. Whittaker. Cambridge: Harvard University Press, 1969.

History. “Was Elagabalus Rome’s First Transgender Emperor?.” Accessed at March 29, 2023. <https://www.history.co.uk/articles/was-elagabalus-rome-s-first-transgender-emperor>.

Icks, Martijn. “Empire of the Sun? Civic Responses to the Rise and Fall of Sol Elagabal in the Roman Empire.” In *Ritual Dynamics and Religious Change in the Roman Empire*, edited by O. Hekster, S. Schmidt-Hofner and C. Witschel, 111–120. Leiden: Brill, 2009.

Icks, Martijn. “Heliogabalus, A Monster on the Roman Throne: The Literary Construction of A ‘Bad’ Emperor.” In *KAKOS, Badness and Anti-Value in Classical Antiquity*, edited by I. Sluiter and R. Rosen, 477–488. Leiden: Brill, 2008.

Icks, Martijn. “Priesthood and Imperial Power: The Religious Reforms of Heliogabalus, 220 – 222 AD.” In *The Impact of Imperial Rome on Religions, Ritual and Religious Life in the Roman Empire*, edited by J. Hahn, P. Funke and L. de Blois, 169–178. Leiden: Brill, 2006.

Icks, Martijn. *The Crimes of Elagabalus: The Life and Legacy of Rome's Decadent Boy Emperor*. London: I.B. Tauris, 2011.

Kemezis, Adam M. *Greek Narratives of the Roman Empire under the Severans: Cassius Dio, Philostratus and Herodian*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

Kemezis, Adam M. “The Fall of Elagabalus as Literary Narrative and Political Reality: A Reconsideration.” *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte* 65, no. 3 (2016): 348–390.

Mader, Gottfried. “History as Carnival, or Method and Madness in the 'Vita Heliogabali'.” *Classical Antiquity* 24, no. 1 (2005): 131–172.

Magie, David. “Introduction.” In: (pseudo-)Aelius Lampridius, *Historia Augusta, Volume II*. xi – xxxii. Translated by D. Magie. Cambridge: Harvard University Press, 1924.

Manders, Erika. *Coining Images of Power: Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193–284*. Leiden: Brill, 2012.

Meddings, Alexander. “Elagabalus: Rome’s craziest emperor you’ve never heard of.” Published on September 2014, 2022. <https://www.carpediemtours.com/blog/elagabalus-crazy-roman-emperor/>.

Mijatovic, Alexis. “A brief biography of Elagabalus: the transgender ruler of Rome.” Accessed at March 29, 2023. <https://outhistory.org/exhibits/show/tgi-bios/elagabalus>.

Niebuhr, Barthold G. *Historische und philologische Vorträge an der Universität zu Bonn gehalten. Erste Abtheilung: Römische Geschichte bis zum Untergang des abendländischen Reichs*. Berlin: Reimer, 1848.

Rowan, Clare. “Becoming Jupiter: Severus Alexander, the Temple of Jupiter Ultor, and Jovian Iconography on Roman Imperial Coinage.” *American Journal of Numismatics* 21 (2009): 123–150.

Suetonius. *Lives of the Caesars, Volume I*. Translated by J. C. Rolfe. Cambridge: Harvard University Press, 1998.

Wiseman, Timothy P. “The Palatine, from Evander to Elagabalus.” *The Journal of Roman Studies* 103 (2013): 234–268.